

Desmuntar el relat, reconstruir la memòria: cap a la descolonització dels museus

Camila Opazo Sepúlveda

04/03/2026

Abstract

L'article desenvolupa una aproximació crítica a la descolonització en patrimoni i als museus, vinculada a la memòria. S'hi argumenta que les institucions museístiques perpetuen la colonialitat, jerarquitzant coneixements i despolititzant l'espoliació. La descolonització és un projecte transformador que exigeix canvis estructurals, que inclouen la reparació, la restitució, la repatriació, la redistribució de recursos i la col·laboració horitzontal amb comunitats subalternitzades, articulant la justícia epistèmica, la despatriarcalització i el reconeixement del colonialisme en la crisi ecològica actual.

Introducció

Els museus —institucions centrals en la producció social de les memòries col·lectives— constitueixen agents clau en la configuració de narratives i representacions històriques, identitàries i afectives. Lluny de ser espais neutres o objectius, funcionen com a dispositius polítics que expliquen el passat des de marcs de legitimitat cultural, i participen activament en la selecció, sempre arbitrària, dels elements culturals heretats i heretables (Ames, 1992). Pensar la descolonització en l'àmbit patrimonial implica comprendre que les memòries i els objectes no existeixen aïllats, sinó inscrits en sistemes de poder que determinen què recordar, què oblidar i qui pot narrar.

Durant segles, els museus occidentals van operar com a tecnologies d'extracció, apropiació, classificació i esteticització del patrimoni de cultures no europees. Les vitrines van esdevenir fronteres temporals i el col·leccionisme, instrument de domesticació epistemològica (Duncan, 2005; Fabian, 2002). En aquest context, la descolonització no es pot reduir a la incorporació de discursos multivocals o a la inclusió decorativa de comunitats racialitzades. Per contra, exigeix desmuntar les estructures que sostenen la colonialitat com a lògica organitzadora del coneixement.

A partir de la dècada de 1960, l'Antropologia va iniciar un gir crític que va revisar els seus fonaments epistemològics i el seu paper en la producció de l'alteritat, amb impacte directe en els museus etnològics. Com adverteixen Zambrano i Gnecco (2000), la construcció de memòria per part dels estats colonials va ser inseparable de la desestructuració de formes de memòria social no occidentals (p. 13). Aquestes crítiques van impulsar la transformació de museus les col·leccions dels quals havien estat conformades amb lògiques colonialistes (Alcalde et al., 2010; Inieta, 1994; Simpson, 1997). En paral·lel, aquestes institucions van començar a replantejar els seus discursos curatorials i les seves relacions amb les comunitats representades (Bustamante, 2012; Roigé, 2007; Van Geert, 2020).

Una bona part d'aquests canvis ha estat impulsada per moviments socials i comunitats font (Peers, 2019), les demandes dels quals han situat en el centre del debat la necessitat de repensar els museus i les seves pràctiques, i han obert pas a la discussió sobre la seva descolonització.

Què NO és la descolonització dels museus?

En els últims anys s'ha tornat freqüent l'afirmació que molts museus i institucions culturals s'estan "descolonitzant". Així mateix, el terme s'ha incorporat a determinats discursos institucionals, programes i exposicions temporals. Tanmateix, en nombrosos casos aquest enunciat no ha estat acompanyada d'una comprensió profunda del que implica la descolonització ni de les transformacions estructurals que un projecte d'aquest tipus exigeix.

Davant d'aquest ús despolititzat i sovint superficial del concepte, resulta pertinent aclarir què no és la descolonització, per tal d'evitar reduccions retòriques que dilueixin la seva força crítica i les seves exigències polítiques.

La descolonització no es pot reduir a un canvi estètic en les exposicions que modifiqui el llenguatge museogràfic sense aportar informació substantiva sobre la història colonial de les col·leccions. Les crítiques al Musée du Quai Branly a França són il·lustratives: la seva espectacularitat visual i la seva narrativa centrada en l'"estetització de l'alteritat" han estat qüestionades per haver omès els contextos de violència, espoli i jerarquització dels sabers que van donar origen a gran part dels seus fons (Kollipara, 2024; Shelton, 2009). Aquest enfocament ha tingut ressò en altres institucions, com el Museu Etnològic i de Cultures del Món (MUEC) a Barcelona (García Arnillas i Ramoneda Aigüadé, 2019; Prats, 2014), l'exposició permanent del qual reproduïx en gran part aquesta lògica, que prioritza l'experiència estètica (Roigé, 2015). Davant d'això, el paper del colonialisme en els territoris representats i en el context de producció de les col·leccions queda silenciats (Opazo Sepúlveda, 2025).

Tampoc entenem la descolonització com una celebració de la diversitat pròpia del multiculturalisme (Boccaro i Bolados, 2010; Gómez i Hernández, 2010). Aquesta modalitat incorpora persones racialitzades o col·lectius històricament subalternitzats en activitats puntuals, amb rols definits per la institució i sense incidència en la presa de decisions. De manera similar, la creació de contingents simbòlics de participació integra identitats no blanques en equips racialment privilegiats amb finalitats merament representacionals. En aquests casos, el potencial transformador es veu limitat quan la descolonització esdevé un ítem més del projecte, com ha passat amb altres moviments emancipatoris, com el feminisme o la sustentabilitat ecològica. Aquestes pràctiques decoratives redueixen un procés polític ampli a un exercici mancat de perspectiva crítica i de transversalitat institucional.

Un conjunt de pràctiques museístiques que inclouen obres o narratives d'autoria indígena, racialitzada o migrant mentre mantenen relacions laborals desiguals, retenen patrimoni obtingut de forma il·legítima o reproduïxen narratives eurocèntriques, instrumentalitzen la diversitat com a capital cultural sense alterar les estructures d'exclusió. Aquesta lògica es pot entendre com a tokenisme o washing institucional, que incorpora cossos racialitzats en organitzacions contemporànies a partir de la despolitització de les seves intervencions i de l'extractivisme epistèmic (Ahmed, 2012). Així, les grans agendes polítiques es transformen en temàtiques, apropiades com a discursos buits (Egaña Rojas i Racco, 2024), la qual cosa implica el risc de convertir la descolonització en una performance discursiva temporal, esgotada en el pla retòric i funcional al mainstream neoliberal.

Què és la descolonització?

El terme descolonització s'inscriu en el marc històric que refereix a un procés polític i jurídic iniciat al segle XIX, que implica la independència de les colònies de les antigues metròpolis, en què es desmantella formalment la dinàmica colonial. Tot i això, la descolonització territorial no va eliminar les relacions de poder econòmic, cultural i epistèmic que persisteixen entre el Nord i el Sud Global. Aquestes independències van deixar intactes les estructures d'explotació econòmica i l'alienació cultural creades pel colonialisme (Fanon, 1961). La teoria decolonial, sorgida a l'Amèrica Llatina, va fer seva la feina de teoritzar les lluites populars, indígenes i camperoles contra el

colonialisme. Especialment, al començament de la dècada de 1990, en el marc de la celebració del V Centenari (1992), aquestes crítiques van prendre força, i es van posicionar també a l'acadèmia, aportant una sèrie de conceptualitzacions útils per entendre el món i les seves desigualtats. La colonialitat, concepte encunyat pel sociòleg peruà Aníbal Quijano (1992), es refereix al sistema ideològic i pràctic que va imposar l'expansió colonial europea, i sosté sistemàticament les estratègies de jerarquització i dominació colonial del poder, del saber, del gènere, del veure i de l'ésser fins a l'actualitat. En paraules del filòsof portuguès Maldonado Torres, el colonialisme precedeix la colonialitat i la colonialitat sobreviu al colonialisme (Maldonado Torres, 2007, p. 131).

Per la seva banda, la modernitat, s'entén com una forma de vida eurocèntrica basada en l'humanisme i el pensament cristià, alhora que en la lògica del progrés i la salvació del món no europeu (Mignolo, 2015). Per a la teòrica jamaicana Sylvia Wynter, aquest ordre modern es refereix a tot un sistema de creació de coneixement, d'atribucions de valor, de pretensió d'universalisme, entre d'altres (Wynter, 2003). El que no s'ha de perdre de vista és que la colonialitat és constitutiva de la modernitat, és a dir, no hi ha modernitat sense colonialitat o, el que és el mateix, no hi ha progrés sense explotació. La descolonització, llavors, es proposa canviar l'ordre modern del món que posa Europa com a centre d'atenció i model al qual cal seguir en una lògica evolucionista, això és, l'eurocentrisme (Dussel, 1993). Per tant, descolonitzar es tracta d'un projecte polític que busca desmuntar la dominació del Nord sobre el Sud, i el mite de la seva superioritat, entenent-los des de la geopolítica de dominació i poder que configura el món actual. Ens referim llavors a un procés transformador, que no exclou el conflicte, la tensió, però que suposa canviar la "jerarquia social i epistemològica" imposada pel colonialisme (Rivera Cusicanqui, 2010a).

Aquest entramat de jerarquitzacions és a la base del procés de racialització. A través seu, s'assignen atributs o estigmes a grups humans basats en característiques físiques o culturals, per exemple el color de la pell o la religió, generant desigualtats estructurals, ideològiques i polítiques, però també trauma psíquic i experiències corporals concretes (Banton, 1998; Miles, 1989; West, 1996). La premissa central de la crítica moderna/colonial és que el colonialisme no és un fenomen del passat, sinó una condició que estructura el present (Mignolo, 2007; Quijano, 1992). Això implica que la descolonització no apunta únicament a revisar el que ha passat, sinó a transformar activament les seves conseqüències materials, polítiques, estètiques i epistèmiques, que constatem que continuen existint en l'actualitat. Mignolo assenyala que la descolonització és una energia de descontentament, una força de despreniment que emergeix entre subjectes colonitzats que rebutgen ser sotmesos a la lògica de la colonialitat (Mignolo, 2007).

Com es relaciona tot això amb els museus i la memòria?

Per comprendre aquesta relació, proposo considerar tres conceptes principals, amb les seves conseqüències en el camp dels museus i la memòria.

El colonialisme ha estat l'escenari de creació dels museus, sorgits com a institucions modernes a l'abric dels ímpetus imperials, que van construir les seves col·leccions mitjançant pràctiques d'extractivisme, despullament i apropiació cultural als territoris colonitzats (Gnecco, 2023). Aquesta acumulació inabastable d'objectes —freqüentment justificada com a “rescat” o “preservació”— s'inscrivía en narratives evolucionistes que situaven les societats europees al capdamunt del progrés i representaven els pobles colonitzats com a “endarrerits” (Bennet, 1995). La invenció del concepte de patrimoni, categoria que dota de poder de representació certs elements (Smith, 2006), va naturalitzar la dominació colonial i va legitimar la transferència de béns culturals cap als centres metropolitans. A través d'aquestes operacions, els museus no només van consolidar un patrimoni cultural inventat des del poder imperial, sinó que també van fixar imaginaris jeràrquics i racialitzats que han perdurat fins al present. La memòria que els museus crea i custodia és una manifestació de les guerres colonials, basada en la percepció lineal del temps, la idea d'universalitat i la creença en una autoritat experta que legitima el valor cultural dels objectes obtinguts a través de relacions asimètriques de poder (Clifford, 1997).

El concepte de colonialitat al museu l'entenc com un procés de racialització que es reproduïx en aquestes institucions, que genera que els coneixements colonitzats rebin atenció diferenciada, menor visibilitat o siguin estetitzats en clau exotitzant. La relació entre la colonialitat i els museus és profunda, ja que els museus han estat històricament una eina clau per perpetuar les lògiques de poder, jerarquització i dominació pròpies de la colonialitat.

S'expressa, per exemple, en com els museus organitzen les seves col·leccions, classificant les cultures segons criteris imposats des d'una lògica occidental. Això estableix jerarquies culturals, en les quals algunes expressions són valorades com a "art" mentre que d'altres són relegades a la categoria d'"artesanía" o "objectes etnogràfics". Els museus han servit com a llocs que legitimen el poder dels imperis i els estats-nació, i demostren la seva capacitat per apropiarse i custodiar la cultura d'altres, amb una lògica que reproduïx la idea que les potències occidentals tenen el dret a definir què és valuós i com ha de ser preservat, exhibit, narrat i fins i tot silenciats.

La sociòloga aimara Silvia Rivera Cusicanqui ha assenyalat que els museus constitueixen una força desterritorialitzadora dels significats que cada bé cultural representa en la trama ritual i complexa que són els seus llocs d'origen (Rivera Cusicanqui, 2010b). Per a altres intel·lectuals indígenes, constitueixen un lloc de dolor que reobre el trauma colonial en totes aquelles persones i pobles que s'han vist perjudicats amb els processos de colonització (Lonetree, 2012). Françoise Vergès assenyalava que la descolonització dels museus exigeix analitzar críticament les formes de representació que han naturalitzat l'opressió i l'explotació racial, de classe i de gènere (Vergès, 2023).

Segons el sociòleg Rolando Vázquez, per descolonitzar els museus s'ha de desvelar els seus centres de poder, interpel·lar i acotar les seves pròpies narratives per escoltar altres veus, reconèixer la seva participació i responsabilitat en l'ordre colonial/modern, i desobeir la cronologia progressista de la modernitat (Vázquez, 2018). La conservadora de museu i artista Shaheen Kasmani assenyalava que el desafiament inicial és el de desmitificar la supremacia blanca, cosa que implica descentrar la visió eurocèntrica, i revisar tot el sistema institucional que perpetua la ferida colonial (Kasmani, 2020). Per a això, cal valorar les narratives del que s'ha convertit en "un altre", i desmantellar els sistemes de pensament que col·loquen l'home blanc heterosexual com un estàndard i ideal. És a dir, cal una transformació epistemològica.

Discussió. Cinc transformacions estructurals cap a la descolonització dels museus

La descolonització en l'àmbit museístic i de la memòria exigeix accions concretes i materials, ja que no constitueix una metàfora (Tuck i Yang, 2021). Descolonitzar el museu implica analitzar i reparar les estructures institucionals que sostenen la colonialitat, incloent-hi els organismes de finançament, la gestió jeràrquica, la composició de les plantilles laborals i les formes de programació, promoció i relació amb les audiències (Villegas i Sissokho, 2021). En aquest procés, resulta necessari considerar el següent:

1. No és possible descolonitzar sense despatriarcalitzar. El feminisme comunitari de Bolívia il·lumina aquesta problemàtica quan afirma que la descolonització exigeix el desmantellament simultani de les estructures patriarcals, intrínsecament imbricades amb la colonialitat (Galindo, 2015). El patriarcat és entès com el "sistema de totes les opressions", per la qual cosa despatriarcalitzar implica restituir l'autonomia de la memòria llarga dels pobles originaris d'Abya Yala, així com l'autonomia dels imaginaris, cossos, sexualitats i estètiques que ens constitueixen (Paredes, 2016). Aquest plantejament va més enllà de la crítica simbòlica i exigeix una intervenció activa per reorganitzar els mecanismes de poder que han sostingut la subordinació de gènere i l'exclusió de veus històricament silenciades en la construcció del patrimoni cultural (Smith, 2008). En l'àmbit dels museus i la memòria, les col·leccions han estat majoritàriament produïdes per homes, els quals van deslegitimar els coneixements de les dones associats als objectes recol·lectats. Així mateix, les dones han estat excloses de les narratives històriques difoses pels museus i dels espais de decisió en recerca, interpretació, conservació i producció de sentits i imaginaris socials.
2. Restitució, reparació i justícia epistèmica. La restitució patrimonial —material i simbòlica— no és un acte opcional, sinó un deure necessari dins d'una nova ètica relacional intercultural. No només implica la devolució o el retorn de béns culturals, sinó que també es refereix a la implicació en les demandes des dels territoris i les comunitats d'origen i per la seva sobirania intel·lectual i territorial. Avançar cap a la justícia epistèmica als museus implica la seva transformació des d'espais d'autoritat única i atribució de veritat, cap a un fòrum de pensament crític i col·laboratiu, on les comunitats sensiblement vinculades participin com a subjectes coneixedors i cocreadors de significat, corregint tant la injustícia testimonial com les llacunes hermenèutiques que impedeixen a aquests grups comprendre i narrar les seves pròpies històries (Directory, 2025). L'arxiu s'ha d'obrir: oralitat, espiritualitat, memòria comunitària i coneixement situat han de tenir el mateix estatus que el cànon acadèmic occidental.

3. Redistribució del poder institucional i relectura crítica de les col·leccions. La descolonització dels museus exigeix una redistribució efectiva del poder institucional i una revisió crítica de l'autoritat interpretativa experta, històricament configurada com un règim unidireccional que reproduïx la colonialitat del coneixement (Lander, 2000). Més enllà de consultes no vinculants, els museus han de reconèixer les comunitats afectades com a subjectes epistèmics amb capacitat de decisió sobre les polítiques de col·lecció, gestió i narració (Opazo Sepúlveda, 2024). Com planteja Lonetree (2012), compartir l'autoritat implica intervenir en l'autoria i en els processos de presa de decisions sobre un patrimoni produït pel colonialisme. Els anomenats "objectes" colonials constitueixen evidències materials de la violència colonial (Colectivo Ayllu, 2018; Hicks, 2020), cosa que desplaça el focus del valor estètic cap a històries de saqueig i coacció. En aquest marc, la pràctica curatorial adquireix una dimensió política orientada a incidir en la governança institucional del present i a assumir una responsabilitat ètica en el desaprenentatge de jerarquies racials, de gènere i de classe (De Cesari et al., 2025).
4. Canvi en les relacions socials que ho sostenen. Els museus han de convertir-se en espais que no només exhibeixin objectes, sinó que també alterin les estructures de poder i els règims de desigualtat que els sostenen. La responsabilitat institucional consisteix a fer-se càrrec de les violències que estructuren tant les col·leccions com els finançaments dels museus. Descolonitzar és també redistribuir salaris, crèdits, autoria i presa de decisions; cap discurs transformador pot sostenir-se amb pràctiques laborals colonials. Això inclou respectar plenament les condicions de treball dels qui netegen, tenen cura, investiguen, administren o produeixen, i desafiar les jerarquies de gènere, classe, raça i religió presents a la institució (Vergès, 2023). Descolonitzar els museus implica transformar les relacions històriques que els vinculen amb els subjectes oprimits, així com qüestionar les estructures internes que reproduïxen desigualtats.
5. Justícia ambiental i planetària. El projecte polític de la descolonització dels museus no es limita a qüestionar la representació de cultures humanes, sinó que s'estén a problematitzar les relacions entre humans i natura, incorporant la crisi ecològica i la responsabilitat institucional davant el col·lapse ambiental. Així, la descolonització dels museus es relaciona també amb el necessari reconeixement de la seva agència en xarxes globals de poder que vinculen naturalesa, desposseïció, capitalisme racial i extractivisme (Jeffery, 2025). Des d'aquesta mirada, el museu es concep com un espai per reconèixer danys socioecològics de la Modernitat, repensar la conservació més enllà del material i activar formes de responsabilitat ecològica que dialoguin amb territoris, cossos, espiritualitats i ontologies relacionals (Vázquez, 2018). Cal imaginar els museus com a llocs per a la justícia social i també ambiental (Macdonald, 2023).

Conclusió

La descolonització no és una moda, sinó un projecte polític de transformació. Exigeix ruptura, redistribució i reparació. Implica reescriure els fonaments del museu —no només les seves vitrines— perquè les memòries colonials no siguin administrades des del poder que les va produir, sinó reconfigurades col·lectivament cap a la justícia.

El museu descolonitzat no és un museu divers, sinó un museu que ha deixat de garantir privilegis. És un museu que assumeix el conflicte com a mètode, la memòria com a responsabilitat i la reparació com a horitzó ètic.

Desmuntar el relat no és eliminar el que existeix, sinó utilitzar-ho per promoure la justícia epistèmica, social i ambiental. La clau d'aquest esforç serà la nostra disposició a ampliar la nostra comprensió dels museus per abastar el seu potencial de convertir-se en "llocs de consciència" i descolonització (Lonetree, 2012, p. 27).

Bibliografia

Ahmed, S. (2012). *On Being Included. Racism and Diversity in Institutional Life*. Duke University Press.

- Alcalde, G., Boya, J., i Roigé, X. (2010). "Els nous museus de societat: Redefinit identitats". A *Museus d'avui. Els nous museus de societat* (Alcalde, G., Boya J. i Roigé X., p. 155-193). Institut Català de Recerca en Patrimoni Cultural (ICRPC).
- Ames, M. (1992). *Cannibal tours and glass boxes. The anthropology of museums*. University of British Columbia Press.
- Banton, M. (1998). *Racial Theories* (2nd ed.). Cambridge University Press.
- Bennet, T. (1995). *The Birth of the Museum: History, theory, politics*. Routledge.
- Bustamante, J. (2012). "Museos, memoria y antropología a los dos lados del Atlántico. Crisis institucional, construcción nacional y memoria de la colonización". *Revista de Indias*, 72(254), Article 254.
<https://doi.org/10.3989/revindias.2012.002>
- Clifford, J. (with Internet Archive). (1997). *Routes: Travel and translation in the late twentieth century*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press. <http://archive.org/details/routetraveltran1997clif>
- Directory, S. (2025, noviembre 18). Why Is Community Input Important for Museum Exhibits? → Question. Lifestyle → Sustainability Directory.
<https://lifestyle.sustainability-directory.com/question/why-is-community-input-important-for-museum-exhibits/>
- Duncan, C. (2005). *Civilizing Rituals: Inside Public Art Museums* (1a ed.). Routledge.
<https://doi.org/10.4324/9780203978719>
- Dussel, E. (1993). "Europa, modernidad y eurocentrismo". A *La colonialidad del saber: Eurocentrismo y ciencias sociales. Perspectivas latinoamericanas* (Edgardo Lander, p. 39-51). Consejo Latinoamericano de Ciencias Sociales, CLACSO.
- Fabian, J. (2002). *Time and the other: How anthropology makes its objects*. Columbia University Press.
- Fanon, F. (1961). *Los condenados de la tierra* (Trad. Julieta Campos [2009]). Fondo de Cultura Económica.
- Gnecco, C. (2023). "Las ruinas de los otros: Extractivismo y alterización en el camino de los incas". A *El tiempo de las ruinas* (Cristóbal Gnecco i Mario Rufer, p. 100-136). Universidad de los Andes.
- Iniesta, M. (1994). *Els gabinets del món. Antropologia, museus i museologies*. Pagès.
- Jeffery, T. (2025). "An eco-decolonial ontology for museums: A new pathway towards relevance, agency and social-ecological justice". A J. Godlewicz-Adamiec i M. Stobiecka (Eds.), *Heritage—Between and Beyond Nature, Culture and Agency* (1a ed., p. 179-206). V&R unipress. <https://doi.org/10.14220/9783737018753.179>
- Kasmani, S. (2020, junio 2). *How Can You Decolonise Museums?* MuseumNext, Museum of London.
- Lonetree, A. (2012). *Decolonizing Museums. Representing Native America in National and Tribal Museums*. University of North Carolina Press; JSTOR. www.jstor.org/stable/10.5149/9780807837528_lonetree
- Maldonado Torres, N. (2007). "Sobre la colonialidad del ser: Contribuciones al desarrollo de un concepto". A *El giro decolonial. Reflexiones para una diversidad epistémica más allá del capitalismo global* (Castro-Gómez, Santiago i Ramón Grosfoguel, p. 127-168). Siglo del Hombre Editores.
- Mignolo, W. (2007). *La idea de América Latina. La herida colonial y la opción decolonial*. Gedisa.
- Mignolo, W. (2015). *El lado más oscuro del Renacimiento*. Popayán: Universidad del Cauca.
- Miles, R. (1989). *Racism*, London, Routledge. Routledge.

- Peers, L. (2019). "Museums and source communities: Reflections and implications". A Matters of belonging. Ethnographic Museums in a changing Europe (Wayne Modest, Nicholas Thomas, Doris Prlic i Claudia Augustat, p. 37-52). Sidestone Press.
- Quijano, A. (1992). "Colonialidad y Modernidad/Racionalidad". Perú Indígena, 13 (29), 11-20.
- Rivera Cusicanqui, S. (2010a). Ch'ixinakax utxiwa. Una reflexión sobre prácticas y discursos descolonizadores. Tinta Limón Ediciones.
- Rivera Cusicanqui, S. (2010b). "Principio Potosí. Otra mirada a la totalidad". A Principio Potosí Reverso (Silvia Rivera Cusicanqui i El Colectivo, p. 2-15). Ministerio de Cultura de España, Museo Nacional Centro de Arte Reina Sofía, Real Patronato del Museo Nacional Centro de Arte Reina Sofía.
- Roigé, X. (2007). "Museos etnológicos: Entre la crisis y la redefinición". Quaderns-e de l'Institut Català d'Antropologia, 9.
- Simpson, M. (1997). Museum and repatriation. An account of contested items in museum collections in the UK, with comparative material from other countries. The Museum Association.
- Smith, L. (2006). Uses of Heritage. Routledge.
- Smith, L. (2008). "Heritage, gender and identity". A The Ashgate Research Companion to heritage and identity (Graham, B. & Howard, P., p. 159-178). Ashgate Publishing.
- Van Geert, F. (2020). "Del museo colonial al museo intercultural". Aries - Anuario de Antropología Iberoamericana. ISSN 2530-7843.
<https://aries.aibr.org/articulo/2019/20/2390/del-museo-colonial-al-museo-intercultural>
- Vázquez, R. (2018). "El museo, decolonialidad y el fin de la contemporaneidad". Otros Logos. Revista de Estudios Críticos, 46-61.
- West, C. (1996). "Hacia una teoría socialista del racismo". Debate. Racismo e Identidades, 38, 88-99.
- Wynter, S. (2003). "Unsettling the Coloniality of Being/Power/Truth/Freedom: Towards the Human, After Man, Its Overrepresentation—An Argument". CR: The New Centennial Review, 3(3), Article 3.
<https://doi.org/10.1353/ncr.2004.0015>